

VRIJE WIL

Vrije

Tjeerd van de Laar & Sander Voerman

wil

*Discussies over verantwoordelijkheid,
zelfverwerkelijking en bewustzijn*

LEMNISCAAT

© 2011 Tjeerd van de Laar en Sander Voerman
Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal
Nederlandse rechten Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2009

ISBN 978 90 477 0330 3
NUR 730

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of
op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toe-
stemming van de uitgever.

Druk en bindwerk: Wilco, Amerstfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en
verouderings-bestendig papier en geproduceerd in de Benelux, waar-
door onnodig milieu-verontreinigend transport is vermeden.

Inhoud

	HOOFDSTUK 1 • <i>Wat is vrije wil?</i>	9
1.1	Inleiding	9
1.2	Wanneer handelt iemand uit vrije wil?	11
1.3	Zijn we wel zo vrij als we denken?	14
1.4	Het antieke en middeleeuwse denken over vrije wil	17
1.5	Drie verschillende begrippen van vrije wil	20
	HOOFDSTUK 2 • <i>Vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid</i>	25
2.1	Inleiding	25
2.2	Verantwoordelijkheid, straf en determinisme	26
2.2.1	Wanneer verdient iemand het om gestraft te worden?	26
2.2.2	Had een misdadiger kunnen kiezen om geen misdadiger te worden?	29
2.2.3	Zijn al onze keuzes gedetermineerd?	32
2.2.4	Alternatieven voor hard determinisme	38
2.3	Libertarisme: geen determinisme, wel een vrije wil	38
2.3.1	De zaak van Leopold en Loeb	39
2.3.2	Biedt de wetenschap ruimte voor een ongedetermineerde vrije wil?	42
2.3.3	Ligt de vrije wil voorbij de grenzen van de wetenschap?	43
2.4	Compatibilisme: vrije wil, ongeacht of determinisme waar is of niet	47
2.4.1	Wat is compatibilisme?	48
2.4.2	Conditioneel compatibilisme	50
2.4.3	Verantwoordelijkheid zonder alternatieve mogelijkheden	52
2.4.4	Compatibilisme op grond van vatbaarheid voor redenen	54
2.4.5	Compatibilisme op grond van reactieve attitudes	56
2.5	Kan straf verdienen een kwestie zijn van pech hebben?	60
2.6	Wat nu als we geen vrije wil hebben?	62

HOOFDSTUK 3 • *Vrije wil als zelfverwerkelijking* 67

3.1	Inleiding	67
3.2	Wat betekent het om zelf iets te willen?	69
3.2.1	Vier aspecten van zelfverwerkelijking	69
3.2.2	Zelfverwerkelijking als ideaal	72
3.3	De verscheidenheid van onze verlangens	73
3.3.1	Als je conflicterende verlangens hebt, wat is dan je eigen wil?	74
3.3.2	De mens als bundel van verlangens	75
3.3.3	Kan je sterkste verlangen in strijd zijn met je eigen wil?	77
3.4	De eigen wil als de natuurlijke aard van een persoon	79
3.4.1	Mill over het karakter	79
3.4.2	Frankfurt over de samenhang tussen verlangens	83
3.5	De keuze om iets zelf te willen	88
3.5.1	Is het aan jezelf om te bepalen wat je zelf wilt?	88
3.5.2	Interpretatie: een middenweg tussen zelfkennis en zelf kiezen	92
3.6	Hedendaags scepticisme	96

HOOFDSTUK 4 • *Vrije wil als bewuste aansturing* 103

4.1	Inleiding	103
4.2	Een mechanistische kijk op ons lichaam	105
4.2.1	Mechanisering en de wetenschappelijke revolutie	106
4.2.2	Substantiedualisme: de scheiding van geest en lichaam	106
4.3	De natuur als gesloten domein	108
4.3.1	Is de vrije wil een bovennatuurlijke kracht?	108
4.3.2	Epifenomenalisme: het bewustzijn heeft geen invloed	112
4.3.3	Monisme: de eenheid van lichaam en geest	113
4.4	Hersenonderzoek naar vrije wil	115
4.4.1	Zijn je hersenen je voor?	115
4.4.2	Verschillende interpretaties van het onderzoek	118

TERUGBLIK	123
<i>Primaire teksten</i>	127
<i>Primaire Teksten bij hoofdstuk 2</i>	129
Immanuel Kant, <i>Kritiek van de zuivere rede</i> (1787)	129
David Hume, <i>Het menselijk inzicht</i> (1748)	131
Thomas Nagel, <i>Morele mazzel</i> (1979)	134
Derk Pereboom, <i>Leven zonder vrije wil</i> (2001)	143
<i>Primaire Teksten bij hoofdstuk 3</i>	154
John Stuart Mill, <i>Over vrijheid</i> (1859)	154
Jean-Paul Sartre, <i>Existentialisme is humanisme</i> (1946)	162
Charles Taylor, <i>Verantwoordelijkheid voor wie je bent</i> (1982)	169
<i>Primaire Teksten bij hoofdstuk 4</i>	178
René Descartes, <i>De passies van de ziel</i> (1649)	178
Daniel Dennett, <i>De evolutie van de vrije wil</i> (2003)	186
NOTEN	193
<i>Literatuur</i>	197
<i>Register</i>	201
<i>Dankwoord</i>	204
<i>Over de auteurs</i>	205
EINDTERMEN VRIJE WIL	207

Wat is vrije wil?

1.1 Inleiding

Het idee dat we een vrije wil hebben speelt een belangrijke rol in ons alledaagse leven. Voor veel mensen is het vanzelfsprekend dat er een verschil is tussen dingen die we wel en dingen die we niet uit vrije wil doen. Dit onderscheid is van invloed op de manier waarop we met elkaar omgaan. Stel dat je iets stuk maakt dat niet van jou is. De eigenaar zal het je meer kwalijk nemen wanneer hij gelooft dat je dat uit vrije wil deed (bijvoorbeeld omdat je een hekel aan hem hebt) dan wanneer hij denkt dat je het niet uit vrije wil deed (bijvoorbeeld omdat het een ongeluk was waar je niets aan kon doen). Daarnaast is vrije wil ook een ideaal binnen onze maatschappij. We vinden het belangrijk dat je leert om je eigen beslissingen te nemen wanneer je volwassen wordt. En we vinden het vanzelfsprekend dat je bijvoorbeeld uit vrije wil kunt besluiten of je wilt trouwen, en zo ja met wie, terwijl het vroeger heel gebruikelijk was dat andere mensen dit voor je konden beslissen, bijvoorbeeld je familie (in sommige culturen is dat nu nog steeds zo).

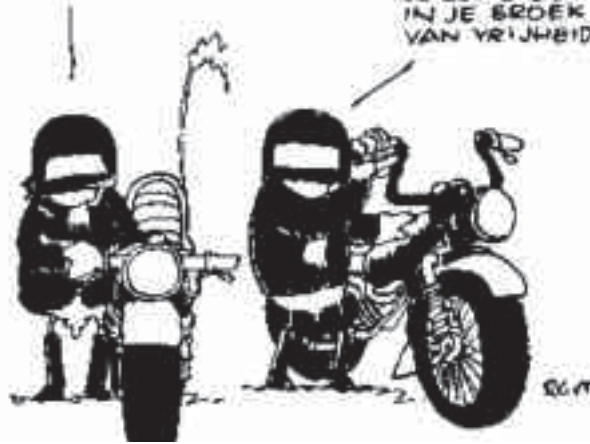
Maar wat is vrije wil eigenlijk? Wat een 'wil' is, dat weten we misschien nog wel. We willen tenslotte van alles: mooie kleren, een rijbewijs, op vakantie naar het buitenland. Maar wat voor wil is een 'vrije wil'? Aangezien het idee van vrije wil in onze samenleving zo vertrouwd en algemeen geaccepteerd is, zou je denken dat we allemaal wel weten wat we met 'vrije wil' bedoelen en dat we er ook allemaal *hetzelfde* mee bedoelen. Maar als je aan mensen gaat vragen wat ze nu *precies* met 'vrije wil' bedoelen, dan raak je binnen de kortste keren in zeer verwarrende discussies verzeild. Het is moeilijk om een definitie van 'vrije wil' te vinden die precies beschrijft wat iedereen er gevoelsmatig mee bedoelt.

Er bestaan dan ook heel verschillende definities van vrije wil. Vrije wil is het vermogen om bewust een keuze te maken. Vrije wil is het vermogen om een keuze te maken, terwijl je ook een andere keuze had kunnen maken. Vrije wil is het vermogen om je handeling door een beslissing te laten veroorzaken, zonder dat die beslissing zelf weer door iets anders wordt ver-

FOKKE & SUKKE GAAT HET DAM DAT GEVOEL VAN VRIJHEID

VOORAL ALS TEGENLIJGERS
JE NIET GEZIEN HEBBEN,
EN OPEENS GAAN INHALEN...

...DAN SCHIJT
JE SOMS ECHT
IN JE BROEK
VAN VRIJHEID!

Vrijheid als gevoel?

© John Reid,
Bastiaan Geleijnse en
Jean-Marc van Tol

oorzaakt. Vrije wil is het soort controle over je eigen handeling op grond waarvan je voor die handeling verantwoordelijk bent. Vrije wil is het vermogen om beslissingen te nemen op basis van wat je zelf belangrijk vindt. Enzovoorts.

Is deze verwarring over definities een probleem? Als ons gevoelsmatige begrip van vrije wil voldoende zou zijn om in het dagelijks leven te kunnen weten wanneer mensen iets uit vrije wil doen en wanneer niet, dan zou het misschien niet nodig zijn om precies te kunnen uitleggen wat we met 'vrije wil' bedoelen. Maar in paragraaf 1.2 zullen we zien dat het soms ook in de praktijk niet duidelijk is of iemand nu uit vrije wil heeft gehandeld of niet. En in de situaties waarin de meeste mensen wel vinden dat er duidelijk uit vrije wil is gehandeld, blijft het de vraag of er wel goede redenen zijn om dat te vinden.

In paragraaf 1.3 bespreken we een aantal redenen om juist te geloven dat we veel minder vaak uit vrije wil handelen dan we misschien denken. Sommige filosofen beweren zelfs dat we *nooit* iets uit vrije wil doen, omdat een vrije wil helemaal *niet kan bestaan*.¹ In paragraaf 1.4 gaan we in op de geschiedenis van het denken over vrije wil. We zullen zien dat ons huidige alledaagse idee van vrije wil ook in historisch opzicht niet vanzelfsprekend is.

In het licht van al deze overwegingen wordt het toch wel belangrijk om ons te gaan afvragen wat we nu precies met ‘vrije wil’ bedoelen. In de hedendaagse filosofie wordt duidelijk dat we deze term in verschillende situaties gebruiken voor *verschillende begrippen*. Daarom zijn er zulke verschillende definities mogelijk: we bedoelen niet altijd hetzelfde met ‘vrije wil’. De filosofische vraag is dus welke soort vrije wil we wel hebben en welke niet. In paragraaf 1.5 maken we een onderscheid tussen drie belangrijke begrippen van vrije wil: vrije wil als *voorwaarde voor verantwoordelijkheid*, vrije wil als *zelfverwerkelijking* en vrije wil als *bewuste aansturing*. Deze drie begrippen vormen het uitgangspunt voor de volgende drie hoofdstukken.

1.2 Wanneer handelt iemand uit vrije wil?

Is het in de praktijk makkelijk om te beoordelen of iemand uit vrije wil heeft gehandeld of niet? Laten we beginnen met een voorbeeld.

VOORBEELD 1-1

Harrie, een man van een jaar of dertig, wordt betrap op winkeldiefstal. Hij heeft tien tandenborstels in zijn binnenzak gestopt zonder ze af te rekenen. Wanneer hij hiermee wordt geconfronteerd, kan hij niet goed uitleggen waarom hij tien tandenborstels nodig heeft, of waarom hij er niet voor heeft betaald. Harrie blijkt een *kleptomane* te zijn: iemand die er herhaaldelijk niet in slaagt om weerstand te bieden aan een drang om dingen te

stelen die hij helemaal niet nodig heeft. Kleptomanie is een psychische stoornis die te behandelen is met therapie en medicatie. Bij Harrie is deze stoornis een gevolg van emotionele problemen die zijn ontstaan in zijn kindertijd. Toch is Harrie op het eerste gezicht een redelijk normale man. Hij is intelligent, heeft een mooie baan en een goede relatie met zijn vrouw. Harrie besluit in therapie te gaan.

Heeft Harrie de tandenborstels uit vrije wil gestolen? Aan de ene kant zou je kunnen denken van niet. Harrie heeft een psychische stoornis, dus misschien kon hij er helemaal niets aan doen. En waarom zou hij tandenborstels willen stelen? Tandeborstels zijn niet erg kostbaar. Het valt op dat kleptomane de dingen die ze gestolen hebben, vaak weggooien of terugbrengen naar de winkel. Ze stelen voor de spanning, maar dan op zo’n manier dat de behoefte om die spanning te voelen niet of nauwelijks te weerstaan is. Harrie heeft niet zelf voor die behoefte gekozen; het blijkt een gevolg te zijn van problemen in zijn jeugd. Bovendien gaat Harrie vrijwillig in therapie. Harrie *wil* helemaal geen kleptomane zijn. Is het dan niet logisch om te zeggen dat hij dus niet uit vrije wil heeft gestolen?

Aan de andere kant zou je ook kunnen zeggen dat Harrie wel degelijk

uit vrije wil heeft gehandeld. Natuurlijk wil hij geen kleptomaan zijn en natuurlijk heeft hij zelf niet voor zijn stoornis gekozen. Maar dat betekent nog niet dat Harrie niet meer moeite had kunnen doen om zich tegen zijn stoornis te verzetten. Je kunt namelijk evengoed als volgt redeneren: hij kiest er vrijwillig voor om in therapie te gaan, dus hij *heeft* wel een vrije wil. En als je een vrije wil hebt, dan heb je juist *wel* de mogelijkheid om tegen een stoornis in te gaan. Dan zijn je keuzes niet zomaar het gevolg van gebeurtenissen in je jeugd. Bovendien is Harrie verder een normale, intelligente man die heel goed weet waarom hij niet mag stelen. Misschien dat het voor hem wel moeilijker is om zich in te houden, door zijn stoornis, maar dat betekent nog niet dat hij zich echt niet in had kunnen houden. Dus is het uiteindelijk niet gewoon zijn eigen keuze geweest om zich over te geven aan de drang om te stelen?

Uit deze overwegingen blijkt al dat het in de praktijk helemaal niet altijd zo makkelijk is om te bepalen of iemand uit vrije wil heeft gehandeld. In het geval van Harrie zijn er niet alleen redenen om te denken dat hij uit vrije wil de tandenborstels gestolen heeft, maar ook redenen om te denken dat hij dat niet uit vrije wil heeft gedaan. Nu zou je natuurlijk kunnen beweren dat dit gewoon een twijfelgeval is. Misschien is het niet nodig dat we in alle gevallen kunnen beoordelen of er uit vrije wil gehandeld wordt. Misschien is het voldoende wanneer het in *sommige* gevallen duidelijk is dat er uit vrije wil gehandeld wordt. We bespreken nog een voorbeeld:

VOORBEELD 1-2

Mirjam, een meisje van achttien jaar, wordt 's nachts na het uitgaan betrapt op fietsendiefstal. Ze vertelt dat ze net had ontdekt dat haar eigen fiets gestolen was. Aangezien ze geen zin had om alleen naar huis te lopen, besloot ze om dan zelf maar een andere fiets te stelen. Ze had wel even staan twijfelen: aan de ene kant voelde het niet helemaal goed, maar aan de andere kant zag ze er tegen op om in het donker de lange wandeling naar huis te maken. Uiteindelijk liet ze dat laatste gevoel het zwaarst wegen. Mirjam was bij haar

volle verstand toen ze de beslissing nam, ze was niet dronken of onder invloed van drugs. Laten we ervan uitgaan dat haar beslissing ook niet veroorzaakt werd door een stoornis of andere psychische problemen. Mirjam begrijpt dat ze een misdrijf heeft gepleegd en hoewel ze vooral baalt dat ze betrapt is, vindt ze het ergens ook wel stom van zichzelf dat ze een fiets wilde stelen. Ze moet mee naar het politiebureau en krijgt uiteindelijk een boete van 250 euro.

Heeft Mirjam uit vrije wil de fiets gestolen? In dit geval zullen de meeste mensen waarschijnlijk vinden van wel. Er is ook een duidelijk verschil met het voorbeeld over kleptomanie. Mirjam heeft geen stoornis die haar een

haast onweerstaanbare drang geeft om te stelen. In het geval van Harrie was zijn stoornis de aanleiding om te twifelen aan de vrijheid van zijn wil: als de drang echt zo onweerstaanbaar was, dan kon hij er misschien gewoon niets aan doen. Maar in het voorbeeld van Mirjam zullen de meeste mensen ervan uitgaan dat ze er *wel* iets aan kon doen: ze had immers ook kunnen beslissen om het niet te doen. Het was misschien verleidelijk om de fiets te stelen, maar we staan allemaal wel eens bloot aan bepaalde verleidingen. Dat betekent nog niet automatisch dat we daar dan ook aan toe moeten geven. Een ander verschil met het vorige voorbeeld is dat Mirjam ook een *reden* had om de fiets te willen stelen: haar eigen fiets was gestolen en ze wilde niet alleen in het donker naar huis lopen. De agent die haar arresteerde zal dat geen *goede* reden hebben gevonden, maar het is wel een reden waardoor we kunnen begrijpen dat Mirjam uit vrije wil besloot om de fiets te stelen. Hierin verschilt ze van Harrie, die de tandenborstels gestolen had zonder dat hij ze ergens voor wilde gebruiken.

Toch is er ook een andere manier om naar dit voorbeeld te kijken. Je kunt namelijk evengoed als volgt redeneren: aangezien Mirjam de fiets daadwerkelijk probeerde te stelen, was de verleiding om de fiets te stelen *op dat moment* blijkbaar sterker dan het gevoel dat ze de fiets niet moest stelen. Net zoals de verleiding voor Harrie sterker was dan zijn vermogen om dat verlangen te onderdrukken. Waarom zou het iets uitmaken dat het in het geval van Harrie door een stoornis komt en in het geval van Mirjam door iets anders? Nu zou je kunnen zeggen: de oorzaak achter de verleiding in het geval van Mirjam was dat ze de fiets graag wilde gebruiken, in tegenstelling tot Harrie die al die tandenborstels nergens voor nodig had. Maar als we vinden dat dat eigenlijk geen goede reden voor haar was om de fiets te stelen en dat ze een betere reden had om *niet* te stelen, wat was er dan de oorzaak van dat ze de verkeerde afweging maakte? Waarom zouden mensen verkeerde afwegingen willen maken? Je zou kunnen concluderen dat de beslissing van Mirjam om de fiets te stelen, uiteindelijk veroorzaakt was door het feit dat haar geweten bijvoorbeeld niet sterk genoeg ontwikkeld was, of dat andere oorzaken ervoor hadden gezorgd dat ze op dat moment een moment van zwakte had waardoor ze de verkeerde keuze maakte. En waarom zouden we dan nog geloven dat Mirjam een vrijheid had die Harrie niet had?

Van voorbeeld 1-1 zou je nog kunnen zeggen dat het om een uitzonderlijk twijfelgeval gaat waarin we niet goed kunnen beoordelen of er uit vrije wil werd gehandeld of niet, omdat we niet precies weten hoe zo'n stoornis werkt en hoe groot de invloed van kleptomanie is op het gedrag van Harrie. Maar voorbeeld 1-2 is een voorbeeld van een handeling waarvan de meeste

mensen in het dagelijks leven zouden zeggen dat die uit vrije wil werd gepleegd. Ook ons rechtssysteem is daar in zekere zin op gebaseerd: Mirjam wordt immers verantwoordelijk gehouden voor het misdrijf en ze krijgt een boete. Toch blijkt nu dat we ook bij een dergelijk alledaags voorbeeld kunnen betwijfelen of er wel echt een vrije wil aan te pas kwam.

DISCUSSIEVRAAG Wat is volgens jou een overtuigend voorbeeld van een handeling uit vrije wil? Probeer ook zelf een voorbeeld te bedenken van een twijfelgeval. Wat is het verschil tussen je twee voorbeelden? Waarom is het ene voorbeeld overtuigender dan het andere? Bedenk ook een voorbeeld van een handeling die duidelijk niet uit vrije wil werd gepleegd. Wat is het verschil met je andere twee voorbeelden?

1.3 Zijn we wel zo vrij als we denken?

Volgens veel mensen doe je iets alleen uit vrije wil als je ook iets anders had kunnen doen. Zoals we hebben gezien is dit een van de redenen om te betwijfelen of Harrie uit vrije wil handelde: door zijn stoornis was de drang om te stelen misschien zo sterk dat hij die niet kon weerstaan. Hij kon er niets aan doen, hij had niet iets anders kunnen kiezen. Maar stel nu dat de wereld zo in elkaar zit dat *niets* zonder oorzaak gebeurt en dat elke oorzaak zelf ook weer een oorzaak heeft, enzovoort, tot aan het begin van het universum. In dat geval worden ook alle dingen die we doen volledig bepaald door gebeurtenissen uit het verleden.

Determinisme

Deze opvatting noemen we determinisme. Het determinisme wordt door veel wetenschappers en filosofen heel serieus genomen; in hoofdstuk 2 zullen we hier dieper op ingaan. Als het determinisme waar is, dan is niet alleen de keuze van Harrie, maar ook die van Mirjam een noodzakelijk gevolg van allerlei ontwikkelingen die eraan voorafgingen. En als het noodzakelijk was dat Mirjam die keuze zou maken, dan was het dus niet mogelijk dat ze iets anders zou kiezen. Hetzelfde zou dan gelden voor *elke* keuze die we ooit maken. Het determinisme lijkt daarom de consequentie te hebben dat vrije wil helemaal niet kan bestaan.

En zelfs als we aannemen dat we wel een vrije wil hebben, dan moeten we ons afvragen *hoe vaak* we eigenlijk uit vrije wil handelen. We zien onszelf graag als individuen omdat we menen dat we zelf kunnen nadenken over wat we wel willen en wat niet. Hiermee onderscheiden we onszelf van andere dieren die veel meer uit instinct handelen: hun gedrag wordt bepaald door welke instinctieve neiging het sterkst is, maar ze hebben daar zelf geen mening over. Als je een kippenpoot onbewaakt op de keukentafel laat liggen, dan zal de kat ermee vandoor gaan zodra hij er lucht van krijgt.

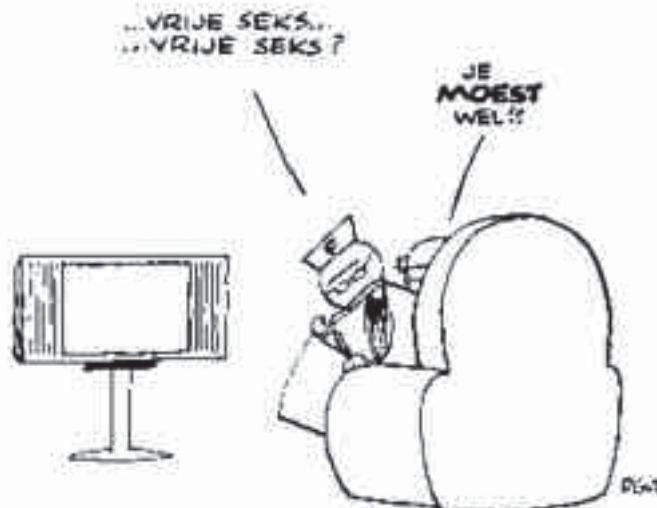
Een hond kun je wel zo opvoeden dat hij zoiets niet zou doen, maar ook in dat geval heeft de hond geen eigen mening: hij doet gewoon wat je hem hebt geleerd. Nu willen we graag geloven dat het bij onszelf anders werkt: Mirjam heeft weliswaar geleerd dat ze geen fietsen mag stelen, maar ze kan *zelf* bedenken of ze dat belangrijk genoeg vindt. In het voorbeeld besloot ze dat ze iets anders belangrijker vond: namelijk om niet naar huis te hoeven lopen.

De vraag is alleen of we wel zo anders zijn dan andere dieren als we denken. Mirjam heeft weliswaar geleerd dat het verboden is om te stelen volgens de *wet*, maar misschien wordt er in haar vriendenkring niet zo moeilijk over gedaan. Of misschien wordt het zelfs wel stoer gevonden. Mensen zijn groepsdieren: we hebben allemaal het verlangen om bij een bepaalde groep te horen en we proberen meestal te voldoen aan de normen van die groep. En hoewel we niet zo instinctmatig handelen als andere dieren, blijkt uit allerlei psychologisch onderzoek dat we de meeste beslissingen wel degelijk op basis van ons gevoel maken.² We proberen zulke gevoelens soms wel te rechtvaardigen, maar de vraag is hoe onafhankelijk we daarin zijn. De rechtvaardiging is vaak slechts een poging om de gevoelens die je toch al had, te kunnen verantwoorden binnen de groep waar je bij wilt horen.

Nu kunnen we hiermee niet al het gedrag van mensen verklaren. Vaak zijn er verschillende sociale kringen waar je toe behoort, en die kunnen ook verschillende normen en waarden hebben, waardoor je toch weer zelf moet kiezen wat je het belangrijkste vindt. Denk aan een islamitisch meisje dat van huis uit wordt aangemoedigd om een hoofddoek te dragen, terwijl de meeste van haar vriendinnen dit niet doen. Stel dat ze daardoor ook conflicterende gevoelens heeft: ze voelt de behoefte om een hoofddoek te dragen, maar ze voelt ook de behoefte om *geen* hoofddoek te dragen. Stel nu dat ze er dan voor kiest om wel een hoofddoek te dragen. Kunnen we dan niet zeggen dat het haar eigen keuze is? Toch zouden we ook gewoon kunnen concluderen dat haar behoefte om een hoofddoek te dragen simpelweg het *sterkst* is. De vraag is daarom wat het eigenlijk betekent om te zeggen dat haar keuze niet alleen een uiting is van haar sterkste behoefte, maar ook echt een uiting is van wat ze *zelf* wil.

We hebben het nu over sociale invloed gehad, maar je kunt onze behoeften en wensen ook als *lichamelijke* kenmerken zien die zich voor een deel onafhankelijk van sociale invloeden ontwikkelen, bijvoorbeeld als gevolg van genetische factoren. Als je vanaf je geboorte al een sterke aanleg hebt om homoseksueel te worden, dan zouden we bijvoorbeeld kunnen zeggen dat een sociale kring waarin homoseksualiteit wordt afgewezen

FOKKE & SUKKE WAREN HIPPIES VAN NIKS

Mensen zijn
groepsdieren

© John Reid, Bastiaan
Geleijnse en Jean-Marc van
Tol (www.foksuk.nl)

minder goed bij je past dan een sociale kring waarin het wordt geaccepteerd. Toch maakt alleen het feit dat je bepaalde genen hebt, je nog niet tot een individu met een eigen wil. Instincten zijn immers ook genetisch bepaald. En je kunt ook aangeboren eigenschappen hebben waar je zelf helemaal niet blij mee bent: in dat geval gaat je eigen wil juist tegen je aangeboren eigenschappen in. Tenminste, als we toch blijven geloven in het idee dat we een eigen wil hebben. De vraag is dus of we kunnen begrijpen wat het betekent om zelf iets te willen, ook al is elke keuze die we maken uiteindelijk een keuze tussen verschillende verlangens die allemaal beïnvloed zijn door onze genen en onze sociale omgeving. In hoofdstuk 3 zullen we hier dieper op ingaan.

Misschien kunnen we ook zeggen dat je uit vrije wil kiest wanneer het enige verschil tussen het ene verlangen en het andere erin bestaat dat je weloverwogen voor het ene verlangen kiest en niet voor het andere, en dat je daarom doet wat je doet. In voorbeeld 1-2 heeft Mirjam zowel een verlangen om de fiets te stelen als een verlangen om de fiets niet te stelen. Misschien is het onzin om te denken dat één van die twee verlangens uitdrukt wat Mirjam als individu werkelijk belangrijk vond en het andere niet. Maar toch handelde ze uit vrije wil, zo zou je kunnen redeneren, aangezien haar daad wel het gevolg was van het feit dat ze een bewuste keuze maakte voor het ene verlangen en tegen het andere. We zijn ons er zelf van bewust dat we keuzes maken, dus onze vrije wil kan hier moeilijk ontkend worden. Toch?

Helaas. Zelfs dit is minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Volgens sommige hersenwetenschappers blijkt uit onderzoek dat het moment waarop in je hersenen wordt bepaald wat je gaat doen, voorafgaat aan het moment waarop je de ervaring hebt dat je een beslissing neemt (we bespreken dit onderzoek in hoofdstuk 4). Er zijn filosofen die op grond van dergelijk onderzoek beweren dat de vrije wil een illusie is. In feite beslist het bewustzijn helemaal niets, maar ervaart het de keuzes die gemaakt zijn *achteraf* als keuzes uit vrije wil, zonder dat die ervaring nog invloed heeft op ons gedrag.

Er zijn dus meerdere redenen waarom het idee dat we een vrije wil hebben niet vanzelfsprekend is. Toch zijn de filosofen die ontkennen dat we een vrije wil hebben, veruit in de minderheid. De meeste filosofen geloven wel in een vrije wil. Om dat te kunnen volhouden moeten ze de problemen die we in deze paragraaf besproken hebben, op zo'n manier oplossen dat je toch over een vrije wil kunt blijven spreken. Daar zijn alleen wel goede argumenten voor nodig. En het is moeilijk om een goed argument te geven voor het bestaan van een vrije wil, als je niet eens precies kunt uitleggen wat je met 'vrije wil' bedoelt. In paragraaf 1.5 zullen we daarom verder ingaan op de vraag wat hedendaagse filosofen nu precies bedoelen wanneer ze het over 'vrije wil' hebben. Maar laten we eerst eens kijken hoe er in de loop van de geschiedenis over vrije wil is gedacht.

1.4 Het antieke en middeleeuwse denken over vrije wil

De meeste grote problemen binnen de westerse filosofie vinden we al terug in de klassieke Oudheid, bij filosofen als Plato en Aristoteles. Zij schreven al over de vraag hoe kennis mogelijk is, wat rechtvaardigheid betekent en hoe de menselijke geest zich verhoudt tot het menselijk lichaam. Maar het probleem van vrije wil, zoals we dat in de vorige paragraaf hebben uitgelegd, heeft zich pas later in de westerse geschiedenis geleidelijk ontwikkeld. Het idee van de mens als onafhankelijk individu met een eigen geweten, de mens die voor zichzelf moet bepalen wat hij belangrijk vindt en die zelf de wil moet hebben om morele keuzes te maken – dat is eigenlijk een vrij moderne uitvinding.

In het oude Griekenland zagen mensen zichzelf veel meer als onderdeel van de politieke gemeenschap en als gebonden aan een gemeenschappelijke moraal. De klassieke Griekse filosofen dachten heel anders dan wij over de manier waarop mensen hun beslissingen nemen. Volgens Socrates (469–399 v.Chr.) kwam al het kwaad voort uit onwetendheid. De verklaring voor het feit dat mensen verkeerde dingen doen, was volgens hem dat ze zelf niet begrijpen dat – en niet beseffen waarom – het verkeerde dingen zijn.

Socrates

Plato

In het werk van Plato (427–347 v.Chr.) gaat de gedachte een rol spelen dat verkeerde dingen verleidelijk kunnen zijn, zelfs wanneer je weet dat ze eigenlijk onjuist zijn. Volgens Plato bestaat de menselijke ziel uit drie delen die hij vergelijkt met een *tweespan*: een rijtuig, bestuurd door een paardenmenner, dat door twee paarden getrokken wordt. De paardenmenner staat hier voor het *redelijke* deel van de ziel, dat inzicht kan hebben in het goede. Het ene paard is edel en gehoorzaam, en Plato vergelijkt dit met een *eerzuchtig en gedisciplineerd* deel van de ziel. Het andere paard is echter ongehoorzaam en gericht op verleiding; dit is te vergelijken met het deel van onze ziel dat gedreven wordt door *lust*. De taak van de paardenmenner is om de teugels in handen te houden en, geholpen door het gehoorzame paard, het ongehoorzame paard in het gareel te houden. Op dezelfde manier is het volgens Plato de taak van de rede om, gesteund door discipline en plichtsgevoel, onze lusten te beheersen.

Aristoteles

Aristoteles (384–322 v.Chr.) probeert te verklaren hoe het mogelijk is dat we soms niet voldoende beheersing hebben om onze kennis van het goede in de praktijk te brengen. Zijn oplossing is om een onderscheid te maken tussen algemene kennis van het goede en de toepassing van die kennis in concrete situaties. In de eerste plaats wijst Aristoteles erop dat je je niet altijd *bewust* bent van alle kennis die je hebt. Het is dus mogelijk dat je wel de kennis hebt dat iets verkeerd is, maar dat je je dat niet realiseert op het moment dat je het doet, bijvoorbeeld omdat je te veel in beslag genomen wordt door bepaalde verlangens of emoties.

Stel dat je iemand ziet die slecht ter been is en die een trap moet beklimmen om een bepaald gebouw binnen te kunnen gaan. Natuurlijk weet je wel dat je in zo'n situatie een helpende hand zou moeten bieden, maar als je gehaast bent komt die gedachte misschien niet bij je op. Verder maakt Aristoteles een onderscheid tussen algemene kennis van het goede ('Het is goed om mensen te helpen die slecht ter been zijn') en zintuiglijke kennis van de concrete situatie ('Deze man is slecht ter been'). Misschien word je zo in beslag genomen door je eigen beslommeringen dat je niet eens doorhebt dat je een man voorbijloopt die slecht ter been is. Je kunt dan wel de algemene kennis van het goede hebben, maar je bent niet in staat om te zien dat die kennis in dit specifieke geval van toepassing is.

Augustinus

Voor Socrates, Plato en Aristoteles heeft immoreel gedrag dus altijd te maken met een gebrek aan inzicht. Deze visie verandert met de komst van het christendom. Volgens de christelijke filosoof Augustinus (354–430) is het niet voldoende om te *begrijpen* wat goed is om te doen, maar moet je vervolgens ook nog de *wil* hebben om het te doen. Het immorele gedrag van mensen is niet alleen maar een kwestie van onwetendheid, het is er

ook omdat het mensen ontbreekt aan de wil om het goede te doen. Stel dat je een man tegenkomt die slecht ter been is en dat je beseft dat je hem zou moeten helpen. Maar stel ook dat je daar geen zin in hebt, bijvoorbeeld omdat je haast hebt, of gewoon omdat je geen zin hebt om die moeite te doen. Volgens Augustinus is het dan niet alleen mogelijk dat je besluit dat je wel wilt helpen, maar ook dat je besluit dat je niet wilt helpen. De wil hoeft niet te luisteren naar je besef van het goede, maar je wil hoeft zich ook niet te laten leiden door waar je wel of geen zin in hebt.

Toch is bij Augustinus het individu niet volledig onafhankelijk in zijn beslissingen. De vraag is immers hoe het komt dat men de ene keer het goede wil en de andere keer het kwade. Voor Augustinus is de wil om het kwade te doen, om toe te geven aan immorele lusten en verleidingen, een uiting van de aangeboren zondigheid van de mens, die uiteindelijk te herleiden is tot de erfzonde. En de enige manier waarop we van die zondigheid verlost kunnen worden, is door ons te richten tot God, want volgens Augustinus kan alleen de genade van God een goede wil in ons bewerkstelligen. Op die manier zijn alle mensen voor hun goede gedrag afhankelijk van God.

Dat mensen afhankelijk zijn van God, is altijd een probleem geweest voor het idee van vrije wil in de christelijke filosofie. In de Middeleeuwen wordt dit probleem vaak besproken in het kader van de *alwetendheid* van God. Als er een God bestaat die alwetend is, dan weet God dus ook al welke beslissingen we gaan nemen. Maar als God het al weet, dan liggen onze beslissingen blijkbaar al vast. Hoe kunnen het dan nog beslissingen uit vrije wil zijn? In zekere zin is dit probleem de middeleeuwse voorloper van het moderne probleem hoe er ruimte kan zijn voor de vrije wil als elke gebeurtenis in het universum veroorzaakt is door eerdere gebeurtenissen.

Het tijdperk dat na de Middeleeuwen begint staat bekend als de Moderne Tijd. Kenmerkend voor deze periode is dat men filosofische vragen gaat stellen vanuit het perspectief van de individuele, denkende mens (het 'subject'): 'Wat kan ik weten?', 'Wat moet ik doen?' en 'Wat mag ik hopen?' (de drie belangrijkste filosofische vragen volgens Immanuel Kant, wiens denken over vrije wil we bespreken in hoofdstuk 2). Terwijl in de Middeleeuwen God centraal stond, staat in de Moderne Tijd het subject centraal.

Dit moderne denken begint volgens velen bij René Descartes (1596-1650), wiens filosofie we bespreken in hoofdstuk 4. In het werk van Descartes vinden we ook een ander belangrijk kenmerk van het moderne filosofische denken, namelijk de weigering om genoeg te nemen met dogma's die afkomstig zijn uit religieuze openbaring of invloedrijke aannames uit de voorafgaande filosofische traditie. Descartes stelt zichzelf

René Descartes

EVER WONDER IF GOD HAD ANY SECOND THOUGHTS?

tot taak om alle kennis die hij denkt te hebben over de wereld, *op eigen kracht* van een beargumenteerd fundament te voorzien. Deze kritische houding die uitgaat van de redelijkheid van het subject en de eis om overtuigingen rationeel te rechtvaardigen, zien we bij veel filosofen na Descartes terug.

Zoals je in deze paragraaf hebt kunnen lezen, heeft het filosofische denken over vrije wil een lange voorgeschiedenis. In dit boek beperken we ons tot filosofische ontwikkelingen vanaf de Moderne Tijd.

1.5 Drie verschillende begrippen van vrije wil

In paragraaf 1.1 zagen we al dat je heel verschillende omschrijvingen van vrije wil kunt geven. Je zou natuurlijk kunnen volhouden dat één van die definities de juiste is en dat de andere definities gewoon verkeerd zijn. Of je zou kunnen zeggen dat al die definities een beetje kloppen, maar dat geen van alle definities helemaal de juiste is omdat ons idee van vrije wil gewoon niet zo goed in definities te vangen is. Er is echter nog een derde mogelijkheid, en dat is dat we *niet altijd hetzelfde bedoelen* wanneer we de term 'vrije wil' gebruiken. In dat geval is 'vrije wil' een term voor *meerdere begrippen* en hangt het van de situatie of de discussie af welk begrip we bedoelen.

Deze laatste gedachte speelt een belangrijke rol in de manier waarop

we de verschillende standpunten en discussies in dit boek zullen indelen. Onze eigen analyse van verschillende hedendaagse discussies heeft ertoe geleid dat wij drie begrippen van vrije wil onderscheiden, die volgens ons in die discussies een hoofdrol spelen. Deze drie begrippen zijn als volgt:³

BEGRIIP A

Vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid. Een handeling uit vrije wil is een handeling waarvoor je moreel *verantwoordelijk* bent. Als je niet uit vrije wil handelt, dan ben je ook niet verantwoordelijk voor die handeling. Met ‘vrije wil’ bedoelen we het soort controle over je eigen gedrag dat vereist is voor verantwoordelijkheid.

Verantwoordelijkheid

BEGRIIP B

Vrije wil als zelfverwerkelijking. Een handeling uit vrije wil is een handeling waarin tot uitdrukking komt wat de handelende persoon *zelf* belangrijk vindt. Om een vrije wil te hebben, moet je een individu zijn met een eigen mening over wat belangrijk voor je is en wat niet. Met ‘vrije wil’ bedoelen we dus het vermogen om op basis van je eigen mening beslissingen te nemen.

Zelfverwerkelijking

BEGRIIP C

Vrije wil als bewuste aansturing. Een handeling uit vrije wil is een handeling die wordt aangestuurd door een *bewuste gedachte* die je vlak voor de handeling hebt. Je handelt uit vrije wil wanneer je handeling het gevolg is van het feit dat je dacht: ‘En nu ga ik dit doen.’ Met ‘vrije wil’ bedoelen we dus het vermogen om bewust je eigen lichaam in beweging te brengen.

Bewuste aansturing

In sommige gevallen lijken deze drie begrippen met elkaar samen te vallen. In het voorbeeld van Mirjam (voorbeeld 1-2, pagina 12) zullen veel mensen van mening zijn A) dat Mirjam voldoende controle had over haar eigen handeling om verantwoordelijk te zijn voor het stelen van de fiets, B) dat ze zelf had bedacht dat ze het belangrijker vond om niet te hoeven lopen dan om niet te hoeven stelen en C) dat haar bewuste gedachte om de fiets te gaan stelen de oorzaak was van de daadwerkelijke handeling. Dus misschien maakt het in het geval van Mirjam niet zoveel uit welke definitie van vrije wil je kiest.

Maar het is niet in alle gevallen vanzelfsprekend dat deze verschillende begrippen van vrije wil met elkaar samenvallen. Je kunt je bijvoorbeeld

voorstellen dat je wel op basis van een bewuste gedachte iets doet ('Ik ga nu een ijsje kopen!'), terwijl die gedachte niet in overeenstemming is met je eigen mening over wat belangrijk voor je is ('Ik moet gezonder gaan eten en even geen ijsjes meer kopen'). In dat geval zouden we wel zeggen dat je uit vrije wil handelt als we met 'vrije wil' begrip C bedoelen, maar niet als we begrip B bedoelen.

De begrippen B en C verschillen ook weer van A. Stel dat een automobilist niet goed zit op te letten in het verkeer en daardoor een ongeluk veroorzaakt. Aangezien het door onoplettendheid komt, wordt het gevaarlijke rijgedrag niet veroorzaakt door de bewuste gedachte: 'Laat ik nu eens gevaarlijk gaan rijden.' Dus het is geen handeling uit vrije wil in de zin van begrip C. Bovendien zal de bestuurder zelf ook van mening zijn dat hij goed hoort op te letten in het verkeer. Dus het is ook geen handeling uit vrije wil in de zin van begrip B. Maar dat betekent nog niet dat de bestuurder niet verantwoordelijk is voor het ongeluk dat hij heeft veroorzaakt. Als het puur door onoplettendheid komt, dan zullen veel mensen vinden dat het de bestuurder te verwijten valt dat hij niet beter heeft opgelet. In dat geval zou het dus wel een handeling uit vrije wil zijn in de zin van begrip A.

Het is belangrijk om te beseffen dat alle drie deze begrippen een rol spelen in de manier waarop we over onszelf en over elkaar denken. We zijn vertrouwd met het idee dat we bewust iets kunnen gaan doen, maar ook met het idee dat we kunnen bedenken wat we zelf belangrijk vinden en ten slotte met het idee dat mensen verantwoordelijk kunnen zijn voor hun daden. Daarom zijn alle drie deze begrippen interessant voor filosofen om over na te denken. En het is een feit dat voor alle drie de begrippen, zowel in de filosofie als in het dagelijks leven, wel eens de term 'vrije wil' wordt gebruikt. In dit boek gaan wij er daarom van uit dat er ten minste drie verschillende invalshoeken zijn voor de problematiek rond vrije wil en dat deze alle drie onze aandacht verdienen. In hoofdstuk 2 gaan we in op vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid, hoofdstuk 3 gaat over vrije wil als zelfverwerkelijking en in hoofdstuk 4 bespreken we vrije wil als bewuste aansturing.

Het voordeel van deze driedeling is dat het helpt om de verschillende problemen met betrekking tot vrije wil ook van elkaar te onderscheiden. Zo is het probleem van determinisme hoofdzakelijk een probleem voor het begrip van vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid. De vraag wanneer je iets dat je verlangt ook echt *zelf* wilt, terwijl je ook nog zoveel andere verlangens hebt, is waar het om gaat bij het begrip van vrije wil als zelfverwerkelijking. En de vraag of we met ons bewustzijn wel echt onze handelingen veroorzaken, heeft betrekking op het idee van vrije wil als be-

wuste aansturing. Natuurlijk hangen deze problemen wel met elkaar samen, dus waar nodig zullen we in ieder hoofdstuk ook verbanden leggen met de andere hoofdstukken.

OP HET WEB

Bezoek het onderdeel ‘Wat is vrije wil?’ op www.vrijewil.info voor achtergrondmateriaal bij dit hoofdstuk.

Vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid

2.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 hebben we drie verschillende begrippen van vrije wil beschreven. In dit hoofdstuk gaan we het hebben over vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid. Laten we de omschrijving uit het vorige hoofdstuk er nog even bijnemen:

BEGRIJPA

Vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid. Een handeling uit vrije wil is een handeling waarvoor je moreel *verantwoordelijk* bent. Als je niet uit vrije wil handelt, dan ben je ook niet verantwoordelijk voor die handeling. Met ‘vrije wil’ bedoelen we het soort controle over je eigen gedrag dat vereist is voor verantwoordelijkheid.

Verantwoordelijkheid

Wanneer doen mensen iets uit vrije wil in deze betekenis en wanneer niet? Stel dat op een middag je tas wordt gestolen en dat een politieagent de dief diezelfde middag nog weet terug te vinden. Wat blijkt: de dief is een demente bejaarde vrouw die niet goed begrijpt wat ze gedaan heeft. Over het algemeen vinden we dat een reden om ervan uit te gaan dat de vrouw niet uit vrije wil heeft gehandeld en dus niet verantwoordelijk gehouden kan worden voor haar daad. Vergelijk dit nu met het voorbeeld van Mirjam die een fiets steelt uit hoofdstuk 1 (voorbeeld 1-2, pagina 12). Is zij, in tegenstelling tot de bejaarde vrouw, wel verantwoordelijk voor haar daad?

Het gaat hier om een specifiek soort verantwoordelijkheid dat we ook wel morele verantwoordelijkheid noemen (zie blok 2-1 op p. 26 voor andere betekenissen van de term ‘verantwoordelijkheid’).⁴ We houden iemand moreel verantwoordelijk voor een handeling wanneer we hem kwalijk nemen wat hij gedaan heeft (in het geval van een slechte daad) of wanneer we hem prijzen voor wat hij gedaan heeft (in het geval van een goede daad). In de rest van dit hoofdstuk zullen we vaak gewoon van ‘verantwoordelijkheid’ spreken wanneer we morele verantwoordelijkheid bedoelen.

Morele verantwoordelijkheid